

Magdalena Grenda-Kurmanow, *Zielniki. Ochrona i konserwacja*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2023, ss. 286

Współcześnie zielnik to kolekcja zasuszonych roślin przytwierdzonych do arkuszy papieru, z dołączoną do każdego okazu informacją o jego przynależności systematycznej, dacie i miejscu zbioru (współrzędne geograficzne), czyli stanowisku, i zbiorowisku roślinnym, czyli siedlisku, z którego pochodzi, oraz nazwisku zbieracza i botanika, który okaz oznaczył. Najstarsze, pochodzące z XVI w. zielniki mają formę kodeksów. Są niezwykle ważne dla botaniki czy jej historii, ale nawet szerzej – dla kultury. Niestety, upływ czasu odciska piętno na tych cennych obiektach. Stopniowo ulegają degradacji na skutek działalności owadów czy grzybów, które je niszczą, w wyniku procesów chemicznych i fizycznych związanych ze stopniową dekompozycją zarówno papieru, jak i samych okazów roślinnych.

Recenzowana książka poświęcona jest zagadnieniu historii i konserwacji zielników. Autorką jest dr Magdalena Grenda-Kurmanow z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Specjalizuje się w zagadnieniu zabytkowych zielników w aspekcie zagrożenia dla zawartego w okazach botanicznych materiału genetycznego jaki mogą stanowić czynności podejmowane w celu ich konserwacji. Dotychczas opublikowała m.in. opracowanie dotyczące dziewiętnastowiecznego herbarium¹ czy analizę wyzwań, jakie wynikają z konserwacji historycznych zielników². Opracowała także z historycznej perspektywy wiadomości na temat klejów używanych do przymocowywania okazów roślin do kart papieru³.

Recenzowana monografia podzielona została na pięć części składających się z jednego do trzech rozdziałów. Część I, *Historia i znaczenie zielników z zasuszonymi roślinami*, obejmuje trzy rozdziały. Rozdział 1., *Historia naturalna: od obrazu dominacji człowieka nad naturą do samodzielnej dyscypliny. Ewolucja opisu botanicznego* (s. 5–8), zawiera zarys dziejów historii naturalnej aż do pojawienia się (wynalezienia) zielników w XVI w. Rozdział 2., *Formy pośrednie między ilustracją botaniczną a klasyczną formą zielników* (s. 9–14), opisuje pojawienie się na przełomie XIII i XIV w. pierwszych ilustracji, których analiza sugeruje, że zostały wykonane na podstawie sprasowanych okazów roślin. Najstarsze wizerunki roślin przymocowanych do papieru znaleźć można w egzemplarzach popularnych

- 1 M. Grenda, *Remedial Conservation of a Severely Deteriorated 19th-Century Bound Herbarium*, „Journal of Natural Science Collections” 2015, t. 2, s. 54–60.
- 2 M. Grenda-Kurmanow, *Challenges of Conservation Treatment of Historic Herbaria*, [w:] *Green Museum – How to Practice what We Preach : 31th Annual Meeting of the Society for the Preservation of Natural History Collections*, red. C. Quaisser, P. Gier, E. Häffner, P. Rahemipour, D. Schwarz, M. Voss, Berlin 2016, s. 117–119, DOI 10.3372/SPNHC2016; eadem, *Zabytkowe zielniki. Perspektywy badawcze i zastosowanie nieinwazyjnych technik analitycznych*, [w:] *Nauki ścisłe i zabytki. Materiały z konferencji. Kraków 25.09.2015*, red. T. Łojewski, B. Krajewska, Kraków 2016, s. 15–25; eadem, *Conservation and Restoration of Historic Herbaria in regard to the Preservation of DNA Material of Herbarium Specimens*. [w:] *Book and Paper Conservation at the Academy of Fine Arts in Warsaw. Praca zbiorowa*, red. M. Ciechańska, M. Grenda-Kurmanow, M. Supruniuk, Warszawa 2019, s. 67–69.
- 3 Eadem, *Adhesives Used in Herbaria: Current Practice with Regard to what We Know from Written Sources on Mounting Herbarium Specimens and Conservation*. „Taxon” 2021, t. 70, nr 1, s. 1–15, DOI 10.1002/tax.12413.

w średniowieczu „Godzinek”⁴ pochodzących z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XV w., a dzieła łączące ryciny roślin i wklejone okazy roślin zaczęły pojawiać się w XVI w. Rozdział 3., *Zielniki z zaszuszonymi roślinami* (s. 15–55), zawiera historię formy zielników poczynając od wklejanych roślin na marginesach dzieł, opisuje najstarsze zielniki na świecie i w Polsce, cytuje najstarsze wskazówki dotyczące tworzenia zielników (pierwsza z 1606 r. – s. 25), reprodukuje najstarszy wizerunek zielnika – z 1562 r. (s. 28), wzmiankuje zielniki jako zjawisko kolekcjonerskie i element zbiorów przyrodniczych w Europie i w Polsce do początku XX w. oraz jako narzędzia naukowe. Następnie opisuje zielniki artystyczne i symboliczne, czyli kompozycje z roślin z wątkami patriotycznymi i symbolicznymi. Na zakończenie znaleźć można rozważania na temat zagadnień etycznych i prawnych związanych ze zbiorami zielnikowymi, jak omówienie przepisów i różnych konwencji międzynarodowych regulujących m.in. handel gatunkami zagrożonymi, pracę z zatrutymi zbiorami i ich udostępnianie, kodeksy etyczne International Council of Museums, zielniki jako nośniki wartości estetycznych i jako obiekty dziedzictwa kulturowego i naturalnego.

Część II, *Zagadnienia techniki i technologii tworzenia oraz budowa zielników*, obejmuje również trzy rozdziały. Rozdział 4., *Technika i technologia wykonania zielników* (s. 57–96), zawiera opisy dawnych technik sporządzania zielników zaczerpnięte z bogatej literatury przedmiotu takich autorów, jak m.in. Adriaan van der Spiegel (1606 r.), Joseph Pitton de Tournefort (1694 r.) czy Karol Linneusz (1751 r.). Zawarte są tu informacje o m.in. metodach mocowania okazów na arkuszach, dawnych i współczesnych klejach, warstwie opisowej i rodzajach atramentów używanych do jej zapisu, wreszcie o różnych formach historycznych zielników, oprawach i pudlach na fascykuły. Rozdział 5., *Charakterystyka fizykochemiczna podstawowych elementów struktury zielników* (s. 97–109), zawiera opis charakterystyk różnych związków chemicznych budujących ściany komórkowe roślin i papierowe podłoże. Rozdział 6., *DNA w komórkach roślinnych – budowa, funkcje, lokalizacja* (s. 111–121), podaje głównie dane o lokalizacji DNA w komórkach roślinnych.

Część III, *Procesy degradacji elementów strukturalnych okazów zielnikowych i podłoża papierowego* (s. 123–170), nie zawiera numerowanych rozdziałów. Opisane tu zostały mechanizmy degradacji elementów zielników w makroskali oraz w skali molekularnej, w tym opis mechanizmów właściwych dla ściany komórkowej i papierowego podłoża.

Część IV, *Prewencyjna i interwencyjna ochrona zbiorów zielnikowych* (s. 173–187), zawiera tylko jeden rozdział 7., *Wybrane zagadnienia związane z prewencyjną i interwencyjną ochroną zbiorów zielnikowych*, w którym opisano m.in. różne techniki stosowane do ochrony zielników przed szkodnikami, jak mrożenie, wysokie temperatury, mikrofauna czy anoksja (środowisko niskotlenowe).

Część V, *Konserwacja zielników w praktyce – trzy wizje etycznej konserwacji* (s. 189–245), zawiera opisy stanu zachowania oraz prac konserwatorskich wraz z ich uzasadnieniem, jakie wykonano na trzech historycznych herbariach (opisy każdego z nich stanowią odpowiednio rozdziały 8., 9. i 10.). Były to: zielnik Izabeli Czartoryskiej z 1746 r. przechowywany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps 2782) (s. 197–211), zielnik Johanna Friedricha Zeidlera, t. 1 z 1732 r. ze zbiorów

4 Godzinki – modlitwa paraliturgiczna w Kościele katolickim oraz w niektórych innych związkach wyznaniowych nawiązujących do pobożności katolickiej, mająca najczęściej charakter wstawienniczy. Ułożona według godzin brewiarzowych. Zob. *Godzinki*, pl.wikipedia.org/wiki/Godzinki [dostęp 13.06.2023].

Biblioteki Głównej Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie (sygn. Zb. Specj. I Starodruki 14, D. 104.57.646) (s. 213–230) oraz zielnik Helwinga/Boretiusa z lat 1724–1745 ze zbiorów Zielnika Wydziału Biologii Uniwersytetu Warszawskiego (WA, sygn. WA-KH-13.2.2) (s. 231–245). W każdym z tych przypadków uzasadniono dobór odpowiednich technik.

Tekst kończy *Podsumowanie* numerowane jako rozdział 11. (s. 247–250), *Zakończenie* (s. 251), a także obszerna *Bibliografia* (s. 252–272) podzielona na pięć części: źródła drukowane, katalogi, opracowania naukowe, opracowania niepublikowane oraz netografii. Monografię dopełnia *Indeks cytowanych zielników według miejsc przechowywania* (s. 273–275) ułożony alfabetycznie według nazw miast, *Indeks osób* (s. 276–277) wymienionych w tekście, ale bez autorów cytowanych opracowań, *Indeks rzeczowy* (s. 278–279), *Spis ilustracji* (s. 280–284) i wreszcie *Streszczenie w języku angielskim* (s. 285–286).

Monografia została starannie wydana. Na uwagę zasługuje bogata szata graficzna, wszystkie ilustracje są wydrukowane w kolorze. Dla historyka botaniki obraz kondycji zielników po konserwacji sprawia szczególną radość. Pokazuje, że stare, historyczne obiekty, jakimi są dawne herbaria, można zakonserwować przywracając im stan pozwalający na ich użycie czy badania.

Z recenzenckiego obowiązku należy wspomnieć także o mankamentach publikacji. Wśród bardzo nielicznych uchybień można wskazać:

1. używanie w tekście formy 'fascykuła' zamiast 'fascykuł' (*Słownik PWN* podaje rodzaj męski tego rzeczownika jako poprawny),
2. na s. 197 tytuł rozdziału 8. kończy się numerem przypisu 376, ale na dole strony brak treści tego przypisu, natomiast na s. 208 znajduje się kolejny przypis o tym samym numerze 376 (lewa kolumna, 3 wers od dołu) i tym razem u dołu strony jest treść przypisu (dotyczy żelatyny),
3. na s. 226 w podpisie pod ryc. 139 jest użyta fraza „obszary wysłonięte” – może to żargon zawodowy? Na zdjęciu widać kartę zielnika, której większa część została zasłonięta bibułami, z pozostawieniem niewielkiego obszaru nieosłoniętego. W standardowym języku polskim brak takiego terminu (*Słownik Języka Polskiego PWN* nie notuje przymiotnika „wysłonięty”).

Recenzowana monografia z pewnością zainteresuje zarówno kuratorów zielników, inne osoby zawodowo zajmujące się zbiorami zielnikowymi, jak i historyków botaniki, a także botaników molekularnych, którzy badają DNA w dawnych zbiorach przyrodniczych.

Piotr Köhler
Instytut Botaniki UJ
ORCID 0000-0001-8713-0817